

## o) tu vkj vkRel?k'k

Igk- ik- l:thouh lnhl ikVhy]  
dyk] okf.kT; vkj foKku  
egkfo[ky;] xMfgXyt] ft- dkYgkij-

lkjk'k %

vkt n'k d dÄ o) vkRelÄ" d jr] vR;f/kd ruko dk lkeuk d jr viuk ekufl d lryu [k" pd gA o [kn l] lekt l] ifjokj l lÄ" d jr viuh vflerk dh j{kk djuk pkgr gA viuh rRo d fy,] fopkj" d fy, lÄ" d jr gA viuh vfhkO;fDr d" l{ke cuku d fy, lÄ" d jr gA yfdu cnyr lnhk n[k] viuh d" gh ijk;k curk n[k eu l n[kh o) doy NViVkr jgr gA lFkh dh eR; cPp" dk nj tkuk] vdykiu] ifjokj e fd l h dh eR; vkfn ÄVuk, vxj ÄVr g" r" Hkh o) [kn Mjr g fd bu lcd fy, 'kk;n o ftEenkj gA

21 oE lnh dh efgyk dgkuhdj" u viuh dgkfu;" e blh NViVkgV dk l{erk l vdu fd;k gA ifjokj l tMh ;g dgkuhdj vkt ifjokj d ctx" dh n'kk le>rh gA o)" d blh vkRelÄ" d" vfhkO;fDr nu dk dke 'kf'kÄHkk 'kkóh] ekyrh t'"kh] jkth lB] l/kk vj"mk] l;cky] ukf l jk 'kek] vydk ljkoxh th u fd;k gA

eY; foÄVu] miHkDतावाद, उपेक्षा, सत्ता dk cnyuk vkfn dÄ dkj.k" l o) lÄ"kr gA uÄ ih<h] ijkuh /kkj.kkv" d" ekuu l budj dj jgh gA o) ih<h miHkDrkoknh utfj, l ij'kku ekuorkoknh utfj, d" << jgh gA ifjokj dh mi{kk l viuk vkRelEeku [k" jgh gA xglFkh dh ckxMkj gkFk l fudyr gh o viuh&vki d" vlgk; egll dj jgh gA eu"; tc 'kkjhfd det"jh] chekj d dkj.k dÄ dke dj ugE ikrk rc og ifjokj d fy, c"> cu tkrk gA viuh gh cPp" d eu dk frjLdkj ,o Ä.kk n[k vnj l VV tkrk gA viuh vflRo d" cpk, j[ku dh d'f'k'k r" d jr g ij cpkj vlQy cu tkrk gA

ey'kCn %

o)tu] vdykiu] mi{kk] vkRel?k'k] vkfFd ncyrk] ekufl d] 'kkjhfd detkj] l?k'ka

Hkfedk %

O;fDr viuh thou e thou&lÄ" dh j.kuhfr viuh Hkhrj dh 'kfDr }kjk cukrk gA mldh ;g Hkhrj pruk 'kfDr mld futh thou d lFk gh lFk mld ifjo'k l Hkh tMh g"rh gA og lkekftd ;FkkFk] bPNk&vkd{k'v" d vÄkr&AR;kÄkr }kjk O;fDrRo d fofHkUu vk;ke" d" jprk gA bugE vk;ke" d fofHkUu i{k feydj O;fDr dh eu'n'kk d" fpf=r d jr gA vkRelÄ" dk eryl g"rk g Lo; l] lekt l] ifjokj l yMuk] viuh vflerk d fy, lÄ" d jukA viuh ikfjokjd ftEenkjh l] u@djh ;k dkj"ckj dh ftEenkjh l O;fDr eDr g"rk gA cPp cM g'dj ftEenkjh mBkr gA , l e O;fDr d ikl cgr vf/kd le; jgrk gA og pkgrk g fd uÄ ih<h mul lykg&e'kojk yA yfdu nHkx; l fd l h d ikl le; ugE jgrkA uÄ ih<h vk/kfud ik'pkr; lldfr d dkj.k doy il" d ihN Hkx jgh g] cny xÄ gA lkekftd utfj, e dkQh cnyko vk jgk gA Lokfo'k eu";&eu"; d lFk tM jgk gA ^;gh og iMko g tc ,d O;fDr viuh lHkh ftEenkj; l Lo; d" eDr ikdj viuh lFk vkj viuh d lFk thou thu dk Á;Ru dj ldrk gA ijr foMcuk ;g g tc og ,lk djuk pkgrk g r" cgr ckj mldh viuh gh lru ml migklLin fV l n[krh g vkj lg;"x dh fLFkr r" nj og mld nokjk fd, x, Á;kl" dk lEeku rd ugE d jr hA<sup>1</sup> miHkDrkoknh

nf"Vd".k d dkj.k uÃ ih<h ek= o) 0;fDr;" d" •Hkøfrd oLrv" dh rjg ekudj mudk mi;"x djr h gA mi;"x d ckn mudh mi{kk djr h gA

vkRelÄ"ki %

lÄ" k thou g t" thou d" thou cuku e lgk;d g"rk gA ^lÄ" k\* dk 'kkfCnd vFk }"k] /khj&/khj y<duk] jxuk vkfn Hkh fd;k tkrk gA Çgnh 'kCnlkxj d vulkij] ^,d pht dk nli h pht d l kFk jxM [kkukA lÄ" k.k] jxM] fÄl l kA\* Çgnh 'kCnd" k d vulkij ^1½ Vdjko] 2½ Li/kk] 3½ g" M] 4½ p" V] Á;Ru ¼ thou lÄ" k.k] 5½ jxM [kkukA\*<sup>3</sup> किन्ही दो तत्त्वों में झगMk] dyg] lÄ" k] ru ko] foj"/kkHkk l vkfn d" }} dgk tkrk gA vkt lekt e dÄ o) vkRelÄ" k l rMir fn[kkÄ n jg gA 'kf' kÁHkk 'kkÓh th dh ^vFk\* dgkuh dh ek Hkh vkRelÄ" k djr h fn[kkÄ nrh gA fon' k e cV d ikl jguokyh ek d" fd l h pht dh dÄ deh ugÈ gA cV k&cg mldh euiln pht ykdj nr gA mld ikl 'kkfr g] u dÄ p[kp[k] u dÄ yMk&>xMk] dgh dN ugÈA ml <j 'kkfr l og dHkh u mcrh ij viuh Hkk"kk d 'kCn" d fcuk og viu vki d" ogk vdyk egll djr h jgr h gA viuh Hkk"kk l vyxko og vf/kd nj rd ugÈ >y ikrhA vr e viuk n' k] feVVh] xko] iM" l h] l x&lEcf/k;" l nj] viuh Hkk"kk l nj jgr] viu vki l vkRelÄ" k djr h ek ydo t l h chekj h d pxy e Ql tkr h gA vkRelÄ" k djr&djr vr e ek thr&th ej tkr h gA vR;f/kd ekufld ru ko e jgr ek chekj h d pxy e Ql tkr h gA ^loky" dh tehu\* dgkuh dh ek viuh ij h ftEenkj h fuHkk r&fuHkk r Fkd pdh gA c<ki e cg d gkFk xglFkh l idj og viu le; dk lni;"x djuk pkgr h gA Hkfxuh eMy tkdj Hkh dke djr h gA yfdu ek dk bl me e Äj l ckgj Äeuk&fQjuk n[k cV k&cg ukjkt g" r gA /khj&/khj ek dh pht" ij] dej ij vf/kdkj tekr gA cg&cV d cny jo;" l okfdQ ek Lo; gh Äj N" M l R l x Hkou tkdj jgr h gA og l" prh g] ^D; k l pep bl me e egRokdk{kk d" i" luk vkj mldh iër dk ;Ru djuk iki gl r" fQj vkneh ft; dl\ viuh yEch Hk;kog vk; dl dkV\\*<sup>4</sup> ^,d vkj ,d\* dgkuh e je"yk dh nfn;k lkl Hkh vkRelÄ" k jr gA nkn dh ych vk; l ifjokjoky Çpfrr gA og ifjokj dh bPNkul kj ejuk pkgr h gA toku d'ko dh eor dh ftEenkj nkn d" Bgjdkj ifjokj ml gh dVÄj e [kMk djrk gA , l h gkyr e cpkj h nkn viu dej e iMh jgr h gA u dÄ nkn l ckr djrk g] u le; ij [kkuk nrk gA vr e nkn lÄ" k djr Fkd tkr h g vkj ckfj' k dh rQkuh jkr e eju d fy, jxrh Äj l ckgj pyh tkr h gA

ekyrh t" kh th dh dgkuh ^mlu ugÈ dgk\* dgkuh d ckct h vkRelÄ" k djr fn[kkÄ nr gA iRuh dh eR; d ckn cV d ikl 'kgj vkdj jguoky ckct h cg l Mjr gA ge'kk n" Lr" d" euiln f[kyku dh vknr l etcj ckct h cV d Äj e Hkh n" Lr" d" f[ky kuk pkgr gA yfdu cg dh ij'kkuh n[k lge tkr gA cg d" uk'rk cuku e rdyhQ u g" blfy, [kn ckgj By ij tkdj dN pht [kjnh gA bl ckr l cg ukjkt g" tkr h gA r" cV dh [kjnh pht" l fir k ukjkt g" tkr gA cg ,o cV dh eu dh ckr le> fir k ukjkt r" g" r gA ij tYn gh l Hkydj vkRelÄ" k djr fn[kkÄ nr gA ^egeku\* dgkuh d ekrk&fir k Hkh cVh rFkk cV fou; dh i<kÄ d" ydj Çpfrr gA ckct h pkgdj Hkh ifjokj dh ftEenkj h mBk ugÈ ldrA mudh vkuokyh i'ku bruh de g fd n" u" dh nok&nk# e Hkh de iMrh gA , l h gkyr e o) ekrk&fir k viu gh ifjokj e vl gk; cu vkRelÄ" k djr fn[kr gA ^vfudr\* dgkuh d ekrk&fir k Hkh vkRelÄ" k jr gA ^{kj.\* dgkuh dh ek vodk' kÁkflr d i'pkr cV d ikl jgu vkr h gA Á/kkukpk; g" u d dkj .k og ge'kk lcd l kFk cB pk;&[kkuk yrh FkhA vc vknr l etcj g" dj og vk;k d" viu l kFk pk; nuk pkgr h gA ij ikp l ky dh i" rh viuh ek l nkn dh f'kd k;r djr h gA cg ugk d V" du ij ek [kn pk; dh ryc nku efnj tku yxrh gA viu gh Äj fd l h xjhc d" fcuk pk; fn, mld l keu cB pk; ihuk ek

d" iln ugè gA i"r d tUefnu ij pkgdj Hkh og vk;k jkeckÅ d" viuh etÈ l dN n ugÈ ikrhA gj ckj cg dh j" d&V" d l ek ij'kku g"rh gA foj"/k dju d cny [kn viu vki l lÄ" k djrh gA viu vki d" ifjoërr djrh gA

^lékV&g&lékV\* dgkuh dh ek l kfo=h Hkh viu vki l yMrh jgrh gA ifjokj dh ftEenkjh d fy, cM cV ij fuHkj jgu d dkj.k og pkgdj Hkh cg d" viu ikl j" d ugÈ ikrhA cV&cg dh ftn ekudj mUg [k'kh&[k'kh Hktuk pkgrh gA og tkurh g dh cg 'k'Hkk cgkuk cukdj tk jgh gA tkudj Hkh vutku cuh o)k l kfo=h pipki cB tkrh gA l kfo=h ek dk vkRelÄ" k fn[kkr g, ekyrh th fy[krh g] ^ij mll dgÈ vf/kd lukiu mld eu e Hkj x;k FkA ckgj dk lékV r" vHkh cPp" d vkr gh VV tk,xkA ij ; Hkhrj dk lékV! bl d@u r" Mxk\\*<sup>5</sup> ^vfudr\* dgkuh dh o)k ft ;k Hkh 'k# l vr rd vkRelÄ" k djrh fn[kkÅ nrh gA pkgdj Hkh og iRuh dh gfl ;r l u Äj e jg ikrh g] u gh cV d ikl ek cudj jg ldrh gA vr e viu vki l le>@rk dj og o)kJe tkuk pkgrh gA ft;k u doy viu vki l cfYd ifjokj ,o lekt d l kFk lÄ" k djrh fn[kkÅ nrh gA ^ckcy dk Äj\* dgkuh e lfe dh ek cVh d fy, vkRelÄ" k djrh fn[kkÅ nrh gA lfe t" il ek d c<ki d fy, bdBB djrh g mlh il" l ek lfe d fy, dxu cuokrh gA [kn c<ki e cV" d l kFk jguk iln djrh gA ij cVh d il" l viuk c<kik [kjkc djuk ml iln ugÈ gA ^cvkth\* dgkuh dh cvk viu cV feçyn dh viuh Hkrhth d Äfr mnkflurk n[k ukjkt g"rh gA ijku jhfr&fjokt] ijEijk fuHkkuokyh o) cvk uÅ ih<h d cV dh l"p n[k pi jgrh gA 'kkn e vnj gh vnj ÄVrh jgrh gA Hkrhth dh nh gÅ lkjh pht okil j[k nrh gA viu Äj e BM ikuh rd d fy, rjluokyh cvk Hkrht l viuh o;Fkk dgdj viuk lÄ" k fn[kkrh gA ^ijEijk\* dgkuh dh ek ifr dk opu r" M l gkxu d vkHk" k.k mrkj nrh gA fcfV;k d le>ku ij dgrh g] ^e> irk ugÈ vHkh fdruk thuk g& vkj og buGÈ y"x" d l kFk thuk gA buG ukjkt djd e dgk tkÅxh\\*<sup>6</sup> viuk c<kik vPNh rjg l dV tk, blfy, o) ek cV dh gj ckr ekurh gA cV dh ckr ekudj og viu vki l] er ifr d fn, opu l lÄ" k djrh fn[kkÅ nrh gA

jkth lB th dh dgkuh ^ckgj y"x\* e o) ek vrhr dh =klfn;" l Hk;Hkhr gA gj iy og viu vki l lÄ" k djrh jgrh gA cV d tYnh Äj okil u y@Vu ij Hkh og Hk;Hkhr g" tkrh gA foHkktu dh =klh l ,d ckj xtju d dkj.k] vc og gj ckr l Mj tkrh gA ^mrug&l k n'k\* dgkuh dh ek cV dh ij'kkuh l ij'kku gA ferHkk"kh cV k ek d" viu fny dh ckr ugÈ crkrkA iNu dh d'f'k'k dju ij ek d" QVdkjrk gA QVdkju l n[kh ek vnj gh vnj VV tkrh gA ifr dk Äj okil vku dk vuj"/k] cV dk viu ikl jgu dk vuj"/k n[k og Fkd tkrh gA n"u" fir k&i= ek d" viu ikl j[kuk pkgr gA ek d fny dh gkyr tkuu dh dHkh Hkh d'f'k'k ugÈ djrA og D;k pkgrh g\ bl ckr l n"u" c[kc] gA ^mldk vdkd'k\* dgkuh d c< chekj ckcth viu vki l lÄ" k djr jgr gA ijkoocy dh Çtnxh l Äc ckcth ijkth ckr" d" ;kn dj NViVkr gA cMh cg dh frjLdr fuxkg dk lkeuk u djuk im blfy, i"r o#.k d" Qlykr jgr gA f[kMdh d >j"[k l fn[kuokyk ckgj d vdkd'k dk VdMk gh mudh thu dh mEehn c<krk gA ;g 'kkjhfd det"j o) dk vkRelÄ" k gh gA ^;g dgkuh ugÈ\* dgkuh d o) vdy cV dh eR; dk lnek pipki lgr gA viuk n[k&nn d"Ä nlj u n[k blfy, NViVkr gA cV dh ;kn e Ldy cukr gA vdy dk vkRelÄ" k fn[kkr g, jkth lB th fy[krh g] ^ekek r" l nk d , l g&cgr ÄeMhA cM [knnk]A gkj ugÈ eku ldrA fdler Hkh N"Mdj n[k r" irk crk nxA mudh cgr Äph ukd gA d"Ä rTtc ugÈ fd mUg bl ckr e Hkh 'ke egll g"rh g" fd fu;fr u mUg bl rjg mÄkM fn;k gA ,lk Äko ndj fiNy tUe dk ddeÈ g'u dk Blík ekj fn;k gA flev jgr gA<sup>7</sup> ^bu fnu" dgkuh d o) fir k Hkh vkRelÄ" k djr fn[kr gA vljff{krk dh Hkkouk l fÄj o) fir k p"j"

d Mj l] ÄfVr gknl" l Hk;Hkhr gA viuh vki d" lHkkyu dh d'f'k'k e o iRuh d" MkVr gA fdrkc i<dj /khj&/khj Mj ij dkc dj yr gA Mju d ctk, yMuk vko';d gA cpku d fy, u cV vk,x u gh iM"l hA fQJ Lo; gh lHky tkr gA viuh gh eu d l kFk lÄ" k dj thruk vki ku ugÄ g ij ;gk o) fir k ;g dj fn[kkr gA ^mruh nj\* dgkuh dh o) ek Hkh vkRelÄ" k djrh fn[kkÄ nrh gA og j{k d" k e viuh vkj l dN il Hk tuk pkgrh gA ekxu ij cV fcu d u nu l ukjkt g"rh gA viuh vki e fcy[krh] j"rh jgrh gA ^viuh fuLlgk;rk dh ihMk] fQJ lek/kku dh ped] fQJ lcg d brtkj dk vko'kA gj eu'ox mLrj dh rjg uën dh peMh phjrk x;kA<sup>8</sup> vkëFkd ijk/khu cuh ek u n'kÄe d fy, viuh cV ,o ifr dh dckuh nh gA vc Hkh og j{k d" k e viuh rjQ l vyx jde nuk pkgrh g ij cV d euk dju l lÄ" k djrh jgrh gA

l/kt अरोड़ा जी की कहानी 'पीले पत्ते' dh o)k viuh&vki e exu jgrh gA viuh&vki को पीले पत्ते चुनने में ः;Lr j[krh gA ml ij fMtkbu cukdj yf[kdk d dku e igukrh gA ifr dh nljh 'kknh l ukjkt g'dj Lo; से संघर्ष करती है। परिणामतः पगलाई सी पीले पत्ते purh jgrh gA ^ngyht ij loka\* dgkuh dh o) nifr vkRelÄ" kjr gA n"u tkur g fd o pkgdj Hkh dN ugÄ dj ldrA cV dh rckny dh ,o ru[kk c<u dh ckr o) fir k [k'lyk d" crkuk pkgr gA [k'lyk viuh cV dh ru[kk d" ydj j@ ekjrk jgrk gA viuh ifr dh ckr ludj lfe=k dgrh g fd vki bld vykok dj Hkh D;k ldr gA ^e dy l" lkbVh oky" d" crkÄxkA [k'lyk lgc d" HkhA cMk j" c ekj jg g] viuh cV dA@vkj vki dj Hkh D;k ldr gA@D;k dgk\@dN ugÄ@dHkh&dHkh cgr dMoh ckr dg tkrh gA@lp ugÄ g D;k\@g"xkA@g"xk ugÄ gA@ij gekj ik l [k'k g"u d fy, bld vykok jkLrk Hkh D;k gA<sup>9</sup> o) ekrk&fir k dh vlgk;rk] n;uh;rk ;gk fn[kkÄ nrh gA t[eh flikgh dh rjg rMir ihN vdy jg ekrk&fir k ijh jkr djoV cnydj fcrkr gA ^;n/k&fojke\* dgkuh e o) ckct h viuh iRuh dh eR; ij pkgdj Hkh [kydj j" ugÄ ldrA viuh gh cPp" dh vk[k' e uQjr n[k viekfur g"r gA viuh bPNkul kj iRuh d vfre fØ;k&de] rjgÄ u g"r n[k rMir gA o ckj&ckj cPp" d" ;kn fnykr g fd mudh ek ej x;h g] कोई रास्ते का क़त्ता नहीं। पर cPp" d" ek dh e@r dk t'u eukr n[k fir k vnj gh vnj VVr&fcy[kr jgr gA igy cPp" l] ckn e viuh vki l lÄ" k djrh jgr gA

l;kyk th dh ^fpfM;k t l h ek\* dgkuh dh ek fpfM;k dh rjg gh lÄ" k djrh jgrh gA ml yxrk g fd cV&cg e d"Ä Qd ugÄ gA og cg d" cVh ekurh g ij cg dh rVLFkrk n[k eu gh eu n[kh g"rh gA cV dh fue"gh cuu dh lykg l vnj l VV tkrh gA ^,d bæ/ku" k tcnk d uke\* dgkuh d c< mLrkn cVh d vku dh [kcj lu [k'kh l >e mBr gA viuh me] FdkoV Hkydj mld Lokxr dh r;kjh dju yxr gA ckr djr le; lkl d Qyu l =Lr mLrkn cVh dh egeku uokth d fy, xkuk xkr g og Hkh fcuk [kk l] fcuk FkdA ;g vkRelÄ" k ugÄ r" vkj D;k g\ vnE; ftftfo"kk l 'kkjhfd det"jh ij thr gkfly djuk gh vkRelÄ" k gA ^imko\* dgkuh dh ek cPp" l igy t l k ij feyu dh mEehn fy, NViVkrh gA ^lyker tkxëj\* dgkuh dh ek viuh&vki d" fd l h u fd l h dke e o;Lr j[krh gA vdykiu de dju dfr;k] r"rk] iM] i@/k" l ckr djrh gA tkuc>dj viuh vdyuiu dh leL;k dh rjQ vun[kk djuk ,d rjg dk vkRelÄ" k gh gA ^nt dk Vhdk\* dgkuh dh vikfgt cvk Hkh viuh vki l t>rh jgrh gA cV dk vieku n[k fryfeykrh gA pkgdj Hkh viuh Hkrhth d fy, dN u dj iku d dkj.k rMirh jgrh gA

ukfljk 'kek th dh ^rrb;k\* dgkuh e ;n/kohj dh ek ckfju cotg cg 'ké" ij viuk xLlk mrkjrh gA cg 'kUuk ij ykNu yxkdj Lo; Hkh rMirh gA e"gyy e lcdh enn djuokyh ckfju Lo; viuh Äj e U;k; ugÄ dj ldrÄ liu e Äj d" tyr n[k Mj tkrh gA viuh vki l vkRelÄ" k djrh l"prh g fd] ^vkf[kj og ;g lc D;k dj jgh g\ nlj" d

fy, yMrh g exj viuh--mld vñj U;k; dk ;g n"ggk ekinM D;k\ dgè og viù d" lkl  
le>dj vk[k" ij iVVh r" ugè ck/k g, g\ 'kUu" dk n[k ml D;k ugè fn[krk vkj mld  
fy, og 0;kdyrk viù vñj ugè ikrh g t" xhrk d fy, mHkjH FkhA D;k og ;g lc viù  
An'ku d fy, r" ugè djrh g fd og cMh U;k;okyh n;ky vkRek g\ ijh fcjknjh dh ef[k;k  
cuu e mld" vkRelr"Vh मिलती है। औरतों की वकालत करते हुए कहीं उसे अपना महत्त्व जान  
iMrk g ;k fQJ--'kUu" d" ydj og bruh fu"Bj D;k g" xÅ g\\*<sup>10</sup> ijh jkr ckfju ;g l"prh  
jgrh gA viù vki l] vkRek l >xMrh jgrh gA cg 'kUu" dh eklfe;r n[k ckfju vkRelÄ"K  
dj ml ekQ dj nrh gA

^dnÄj\* dgkuh dh ofdyu Hkh vdyiu l =Lr g'dj viuk ijk xLlk u@djkuh ij  
mrkjrH gA ifr dk dkj"ckj e 0;Lr jguk] cPp" dk cMk g" tkuk] cfV;" dk l ljky tkuk  
vkfn otg" l ofdyu vdyh iMh gA fneK [kkyh jgu l ml yxrk g fd vc mldh  
[kljrh Hkh de g" xÅ gA c<ki d dkj.k og vR;f/kd Hkkod Hkh cu xÅ gA mldh gkyr r"  
l'u d ÇitM e dn fpfM;k&l h g" xÅ gA

^ikpok cVv\* dgkuh dh very lyk[kh l ukjkt gA ckfj'k l beckeM dh j{kk dju  
lyk[kh Nr ij frjiky Mky nrk gA lyk[kh dk Çgn g"uk vkj beckeM ij p<uk very d"  
v[kjrk gA og lyk[kh l ukjkt g"rh gA ckfj'k e Hkhxu l chek lyk[kh d" tkuc>dj  
n[ku ugè tkrhA viù&vki l vkRelÄ"K djrh gA vr e viuh xyrh l/kkj lyk[kh d"  
[kd dh ifM;k ndj vkrh gA ^ip uxhuk oky\* dgkuh d o) nknkth T;kfr"Kjke VMu  
i'r&i'rH d chp dh 'kknH l ukjkt g"r gA HkÄ&cgU d chp dh 'kknH l cpu g" tkr gA  
^Indph\* dgkuh dh pkph ek ij p"jh dk bYtke yxkrh gA ek viuh lQkÄ e dN dgu d  
ctk, ijh jkr j"rh jgrh gA vyeKjH d [kkyh njkt d" [k"ydj n[ku dh ek dh vknr pkph  
d eu e 'kd ink djrh gA viù xgu" dh ijh Indph cV dh i<kÄ e [kkyh djokuokyh ek  
vknru Indph n[krh jgrh gA 'kd d dVÄj e [kMk g"uk ek d" chek cukrk gA viù  
vki l lÄ"K djrh ek ge'kk d fy, pi g" tkrh gA vydk ljkoxh th dh dgkuh ^; jgxtj  
u g"rh\* e c< ckck lÄ"K djr fn[kr gA ge'kk viù vki d" lgh lKfer dju d fy,  
NViVkr gA gj ,d ij viuk xLlk mrkjr gA o)k d gkFk l me dh jr fQlyu ij dHkh  
o ifjokj d lKfKj dHkh viù lKfK lÄ"K djr jgr gA

fu"d"ki %

Çtnxh dh <yrrh lk> e Fkdrh dk;k vkj de g"rh {kerkv" d dkj.k gekjh ctx  
ih<h vkt dÄ leL;kv" dk lkeuk dj jgh gA ru l r" og det"j g" gh xÅ g t" dh  
ÄkNfrd gA yfdu eu l det"j cu vkRelÄ"K dj jgh gA vk[k" l n[kuk] dku" l luuk  
ij viuh tku cn j[kuk ;g vkt mudh gdhd cu xÅ gA tl dh dgk tkrk g] ^lEcU/k  
vkt d fnu] erych g" x; g@fj'r vkt lkj ykpj g" x; g@u djrk fd lH d" l;kj g]  
u nykj pkfg,@thfor firk l i= d" vc vf/kdkj pkfg,@VV x, fj'r fc[kj x;k  
ifjokj@lEcU/k t" Hkh Fkk] og cu x;k 0;kikj@\*<sup>11</sup> 'kgjh thou dh vkik/kkih rFkk ifjokj" d  
ÄVr vkdkj ,o fc[kjko u ctx" dh leL;k vkt c< xÅ gA HkkoukRed vlij{kk d pyr  
o) tu" e ruko] fpMfpMkgV] mnklh] cpuh tlh leL;k, mRiUu g" jgh gA

vk/fudrk vkj fodkl dk p"yk igudj vk;k HkeMyhdj.k vkt HkkjrH; lNfr d"  
rgl&ugl dj jgk gA Äj d ctx" d lKfK jgu d" ojnku ekuuoky gekj n'k d y"x o)"  
dk frjldkj dj jg gA doy mi"fxrkoknh utfj, d" viukdj ifjokj d ctx" d lKfK vkt  
vU;k; g" jgk gA l;Dr ifjokj] vknj&lEeku] fj'r&ukr] Hkkoukv" dh dæ ;g doy vkt  
fdrkch ckr cu xÅ gA uÄ ih<h ,o lekt d utfj, l ij'kku o) viù gh ifjokj e



mif{kr thou th jg gA u o Äj N"Mdj tk ldr g] u uÃ ih<h d cPp" d lkFk lÄ"k dj  
ldr gA o doy eu&gh&eu viu lkFk lÄ"k djr gA foj"/k ÁdV #i l u dj iku dh  
otg l o eu gh eu Äyr jgr g rFkk vkRelÄ"k djr fn[kkÄ nr gA

l.nHki xiFk lph %

- 1- (डॉ) श्रीमती प्रेमसिंह व डॉ. fJEih Çlg& ledkyhu dgkuh vkj mif{kr lekt] d- d-  
ifcyd'ku] ub fnYyh] 2001] i- 131-
- 2- yky foeyk& o)kolFkk dk lp] dY;k.kh f'k{kk ifj"kn] ub fnYyh] 2008] i- 42-
- 3- ¼l½ ' ;ke lnjnl & Çgnh 'kCn l xj] n lok Hkkx] uohu l] i- 4851-
- 4- (सं) (डॉ) हरदेव बाहरी, राजपाल— हिंदी शब्दकोश, पृ- 787-
- 5- t""kh ekyrh& vfre l{ki] fodkl iij cDI] fnYyh] i- 107-
- 6- t""kh ekyrh& ckcy dk Äj] lk{kh idk'ku] fnYyh] 2014] i- 110-
- 7- 'kkóh 'kf'kÁHkk& p&pr dgkfu; k] lkekftd idk'ku] ub fnYyh] 2008] i- 98-
- 8- lB jkt h& #d"] br tkj gluj lLrk lkfgR; eMG] idk'ku] 2012] i- 148-
- 9- ogh& n l Áfrfuf/k dgkfu; k] fdrkc?kj idk'ku] ub fnYyh] 2013] i- 101-
- 10- vj"Mk l/kk& n l Áfrfuf/k dgkfu; k] fdrkc?kj idk'ku] ub fnYyh] 2013] i- 69-
- 11- 'kek ukf ljk& puh gÄ dgkfu; k] veu idk'ku] dku ij 2015] i- 90&91-
- 12- [www.higlosbe.com](http://www.higlosbe.com)